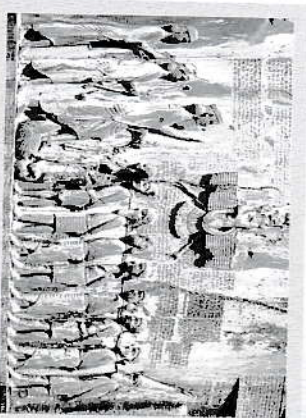
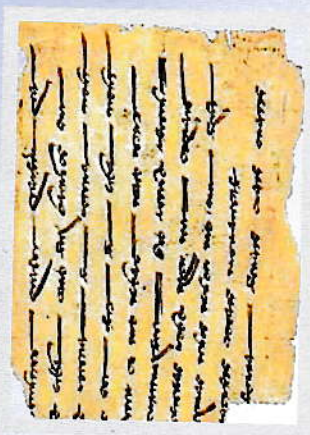

O.H. JAYNAROV

MARKAZIY OSIYONING QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARI

130.25.
5.48

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

N
BO
YNA
KOTB
BIL

-14025/100-

O.H. JAYNAROV

MARKAZIY OSIYONING QADIMGI YOZMA YODGORLIKLARI

5110600 – Tarix yo'nalishi talabalari uchun o'quv qo'llanma

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI

TOSHKENT 2023
«NAZOKATHDON ZIYO PRINT» O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIV TA'LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
2-FILIALI

O.H. Jaynarov. / Markaziy Osiyoning qadimgi yozma yodgorliklari
[Matn]: o'quv qo'llanma / – Toshkent: «NAZOKATHON ZIYO PRINT», 2023. – 220 b.

Mazkur o'quv qo'llanma O'rta Osiyoning qadimgi va ilk o'rta asrlar tarixining yozma manbalardagi bayonini o'rganish va shu asosda ushbu hududda yashagan xalqlarining iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy taraqqiyotini va o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish masalalariga bag'ishlangan. Bunda yozuvlarning kishilar jamiyati hayotida tugan o'rmi, O'zbekiston hududidan topilgan piktografik belgilar, Markaziy Osiyoda qadimgi yozma yodgorliklar topilgan hududlar, ilk yozuvlar va ularning o'rganilishi, Markaziy Osiyoda qo'llanilgan boshqa xalqlar yozuvlari va ularning xususiyatlari, qadimgi Baqtriya, Xorazm yozuvlari, qadimgi va ilk o'rta asrlardagi fors, yunon-rim, xitoy, sug'd tilidagi yozma yodgorliklarida Markaziy Osiyo xalqlari tarixining yoritilishi, turkiy yozuvining paydo bo'lishi va turkiy tillarda bitilgan ilk yodgorliklar, arab yozuvining paydo bo'lishi, arab yozuvida o'tkazilgan islohotlar, arab yozuvi turlarining shakllanishi, sharq qo'lyozmalarining paydo bo'lishi va umumiy xususiyatlari tahlil etilgan.

O'quv qo'llanma Oliy o'quv yurtlari tarix ta'limi (51110600 – Tarix) yo'nalishi bakalavriat bosqichi talabalari, shuningdek, O'zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy jarayonlar tarixi bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar, talabalar, magistrlar hamda bevosita tarixga qiziquvchi keng kitobxonlarning barchasiga mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Zokirjon Saidboboyev – tarix fanlari nomzodi, professor

Tagirizchilar:

Bobir G'oyibov – tarix fanlari doktori (DSc), dotsent

Otabek Normatov – tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd), dotsent

ISBN 978-9943-9635-2-8

© O.H. Jaynarov, 2023
© «NAZOKATHON ZIYO PRINT», 2023

O'zbekiston mustaqil taraqqiyot yo'liga o'tishi bilan davlat tomonidan turli jabhalarda, jumladan, ta'lim sohasida ham yangi talablar qo'yildi. Ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, chunonchki tarix fani sohasida yangi manbalar asosida tarixni quyidagi mukammallashtirish lozim bo'ldi. Manbalarni o'rganishga talab ortdi.

Ma'lumki, tarix fan sifatida nafaqat shaxs, balki butun bir jamiyatning ma'naviy taraqqiyotida muhim o'rinni egallaydi. Ma'naviy qadriyatlarimiz tiklanib, milliy o'zlikni anglash va milliy iftitor tuyg'ulari yuksalayoigan bugungi kunda xalqimizning haqqoniy tarixini xolissona o'rganish katta ahamiyat kasb etmoqda. Hoy tarixiy o'timishga ega bo'lgan o'zbek xalqi tarixi insoniyat sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri hisoblangan Markaziy Osiyo xalqlari tarixi bilan e'tiborinchas bog'liq.

Tarixni o'rganish uchun yozma yodgorliklarning guvohligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi isbot talab etmaydi. Ayniqsa, qadimiy davrlarga oid yozma ma'lumotlar uzoq o'timish haqida aniq tasavvur hosil qilish uchun muhimdir. Ammo, qadimiy yozma yodgorliklar bilan ishlash, ularni tahlil qilib, zarur xulosalarga kelish bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Xususan, Markaziy Osiyo mintaqasida arab yozuviga qadar bir qator alifbosi yozuv tizimlari bo'lgani masalani yanada murakkablashtiradi. Bundan tashqari, ko'p hollarda qadimiy yozuvlaridagina saqlangan til holati butunlay unutilgan, yoki tilning o'la qadimiy, eskirgan shaklini aks ettiradi. Bu masalada yana bir muammo shundaki, u ham bo'lsa arab islohisigacha qadimiy davrlar yozma yodgorliklarini o'rganuvchi mutaxassislar sanogdi darajada ozchilikni tashkil etadi. U yoki bu yodgorlikni tadqiq etish borasida ko'p hollarda sohadosh olimlarning bir-birini inkor etuvchi fikrlari paydo bo'lmoqda.

Hozirgi kunda Markaziy Osiyo xalqlarining qadimgi davrdagi yozma manbalarini to'liq o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Zero tarixning turli davrlar – qadimgi davr, o'rta asrlar, yangi davr bo'yicha muomalaga kiritilmagan, e'tibor o'rganilmagan ma'lumotlar, yozma manbalar o'z tadqiqotchilarini kutmoqda.

Ma'lumki yozma manbalar insoniyat tarixida ancha qadindan shakllangan bo'lib, uning negizini yozuv tashkil qiladi. Yozuv o'z navbatida jamiyat madaniy taraqqiyotining tarixidan so'zlaydi va yozma belgilar yoki tasvirilar tizimi orqali mulotoq vositasi vazifasini o'taydi. Yozuv jamiyatda uzoq masofada mulotoq o'rnatish va informatsiyani saqlash zaruratidan kelib chiqib yaratilgan. Yozma manbalar qo'lyozma fondlari, muzeylar, kutubxonalar, shaxsiy kolleksiyalar va h.k. joylarda mavjud. Yozma manbalarni yaratilish vaqtiga qarab qadimgi, o'rta asrlar, yangi davr hamda regional aspektida tillar, siyosiy tuzilmalar, alohida manbalar shaklida qismlarga ajratish mumkin.

Xalqimizning tarixiy o'timishini qayta tiklash va asrab-avaylash, umumjahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida tugan o'rinni aniqlash uchun Vatan tarixini chuqur bilish talab etiladi. Tarixiy xotirasi yo'q xalq halokatkaga mahkum. U o'z o'timishidan voz kechsa o'z kelajagini qura olmaydi. Ijtimoiy yo'naltirilgan bozor

iqtiisodiyoti, huquqiy demokratik va fuqarolik jamiyatini qurish kabi ustivor vazifalarni amalga oshirishda zamonaviy tafakkuri va iqtidori bilan o'z hassasini qo'shuvchi yoshlar dunyogarasini shakllanishida tarix fanining ahamiyati yanada muhim.

Ushbu Markaziy Osiyoning qadimgi yozma yodgorliklari fani bo'yicha tayyorlangan o'quv qo'llanma bakalavr ta'lim yo'nalishi talabalarining Vatanimiz tarixi bo'yicha bilimlarini chuqurlashtirish, dunyogaraslarini kengaytirish va ularning ijtimoiy-gumanitar tayyorgarligini mustahkamlab, zamonaviy fikrlashlari uchun zarur bo'lgan ilmiy-omnabop nashrlar asosida tayyorlangan materiallarni o'z ichiga oladi.

O'quv qo'llanma talabalarining O'zbekiston tarixi bo'yicha bilimlarini boyitishga, ularning ma'naviy sifatlarni yuksaltirib, ijodiy fikrlashlarini rivojlantirishga qaratilgan.

1-Mavzu: Yozuvlarning kishilar jamiyati hayotida tutgan o'rni

Reja:

1. Paleografiya fani va uning tadqiqot manbai
2. Yozuvlarning kishilar jamiyati hayotida tutgan o'rni
3. Tarixiy manbalar va ularning turlari
4. Insoniyat tarixidagi ilk yozuvlar
5. Yozuv materiallari va yozuv qurollari

Tuyanch ibora va tushunchalar: *Paleografiya, tarixiy manbalar, ashyoviy manbalar, moddiy yodgorliklar, ma'naviy yodgorliklar, piktografik yozuv, paleografiya, epigrafika, petrografika, qo'lyozma, yozma manbalar.*

Paleografiya fani va uning tadqiqot manbai

"Paleografiya" so'zi istiloh sifatida ikkita yunoncha so'zdan tashkil topgan: ("palayos" – qadimgi va "grafo" – yozaman). Paleografiya fani qo'lyozma manbalarning tashqi belgi -xususiyatlarini tarixiy rivojlantirishda o'rganadi. Bu atama fanga birinchi marra ilmiy paleografiya asoschisi fransiyalik muonax Bernar de Montokon (1665-1741-yillar) tomonidan 1708-yilda kiritilgan.

Paleografiya adabiyot yodgorliklaridan tashqari diplomatik yozuvlar, tangga, muhrlar, tosh yoki gattiq jismlarga tushirilgan yozuvlarni ham o'rganadi, tasviriy san'at yodgorliklarini ham qamrab oladi. Paleografiya alohida fan sifatida Yevropada, dastlab Fransiyada XVIII asrning birinchi yarmida vujudga keldi va rivojlana boshladi. Boshqa mamlakatlarda esa paleografiyadan turli yozuvlarni o'qish, o'rganish, hujjatlarni aniqlashda foydalanildi, xolos.

XVIII asr oxiri-XIX asrning boshlaridan paleografiya Yevropa, Osiyo, Amerika mamlakatlarida rivojlana boshladi, yirik ilmiy muassasalar ochildi. Bu davrda I.Fridrix, E.Loukotki, D.Diringer, J.Xanner, S.Lengdon, P.Meridji, K.Brike, G.Noyman, I.Gross kabi yirik paleograflar yetishib chiqdi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Rossiyada ham K.N. Nevostroyev, Ye.F. Karskiy, N.P. Lixachev, A.V. Garskiy, I.S. Belyayev, A.I. Sobolevskiy kabi olimlar paleografiyaga doir darsliklar, ilmiy asarlar yaratdilar.

Sovet davrida boshqa fanlar gatori paleografiyaning ham taraqqiy etishiga yo'l ochib berdi. Shuningdek, paleografiyaga oid o'quv qo'llanma va darsliklar yaratildi. Masalan, 1918-yili V.N. Shepkinning "Русская палеография" asari chop etildi. Bu darslik juda katta ilmiy qimmatga ega bo'lganligi sababli 1967-yilda qayta nashr etildi.

Paleografiya fani o'rganadigan u yoki bu qo'lyozma manbaning tashqi belgi xususiyatlari quyidagilardan iborat: qo'lyozma harflari, bu harflarning yozilish xususiyatlari, yozuv turi, qo'lyozmaning materiali, yozuv qurollari, qo'lyozmada ishlatilgan bezaklar, qo'lyozma yozilgan siyoh, qo'lyozmadagi lamng'alar, muhrlar, qo'lyozmaning formati, qo'lyozma muqovasi va boshqa tashqi belgilar. Paleografiyaning vazifasi quyidagilardan iborat:

- harflarning grafikasi, xususiyatlarini;
- harflarning rivojlanishini;

- yozuvning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish;

- qo'lyozmadagi matnning xatosiz o'qiy olishi;

- qo'lyozma mahabning yozilgan vaqtini aniqlashi;

- qo'lyozma yaratilgan hududni aniqlashi;

- qo'lyozmaning asl nusxa yoki qalbaki ekanligini aniqlashi;

- paleografiya ilmiy fan sifatida epigrafika, sfragistika, numizmatika, xronologiya, shuningdek mahabshunoslik fanlari bilan uzviy bog'liqdir. Bu fanlar bir-birini o'rganishga yordam beradi va o'zaro bir-birini to'ldiradi.

Paleografiyaning ushbu asosida qo'lyozmadagi bir qator belgi - xususiyatlar masalan, harflarning grafikasi, yozuvda ishlatilgan material, qo'lyozmadagi bezaklar, qo'lyozmani yozishda ishlatilgan yozuv qurullari ustidan o'tkaziladigan kuzatishlar, shuningdek, bu xususiyatlarining tarixiy bir davr uchun o'zaro mos kelish-kelmasligini aniqlash ham bu fanning ish uslubiga kiradi.

Malumki, tarixdagi har qanday davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-mahabiy taraqqiyot darajasi o'sha davrdagi yozuvning holatida o'z izini qoldiradi, yozuvning xususiyatlarini belgilaydi. Boshqacha aytganda, paleografiyaning tadqiqot ob'ekti bo'lgan qo'lyozmalarning tashqi belgilarini bir-biri bilan bog'laydi. Masalan, arab xalifaligining VIII asr o'ralari va IX asr boshlaridagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyoti o'sha davrdagi yozuvga o'z ta'sirini o'tkaza olgan. Bundan tashqari o'sha davrda yaratilgan qo'lyozmalarda ham o'zining izini qoldirgan yehni sekintlik bilan yoziladigan kufiy yozuvi o'rinda davlat nuassasalaridagi ish yuritishda undan ko'ra tezroq yozish imkonini bor bo'lgan nasx yozuvi bilan almashgan. Shuningdek, qo'lyozma yozish uchun ishlatiladigan va o'sha davr uchun o'ta qimmat va kam-yob hisoblangan papirusni qog'oz sigib chiqargan. Chunki papirus ish yuritishdagi behim o'sib borayotgan ehtiyotni qondira olmay qolgan edi. Yana bir misol: Temuriylar imperiya'sining eng rivojlangan davri markazlashgan davlatchilikning eng yuqori darajasiga to'g'ri keladi. Bu davr yozuvning eng asosiy turi nastaliq xati hisoblanadi. Tarixdan malumki, arab yozuvlari ichida eng go'zal, eng jozibador va xatfotdan eng ko'p diqqat talabqiluvchi yozuv nastaliq yozuvidir. Taraqqiyotning xuddi shunday bosqichini qo'lyozmalarning boshqa tashqi belgilarini, shu jumladan, undagi bezaklar ham bosib o'tgan. Bu esa o'z navbatida nafqat madaniyat taraqqiyotining ichki shart-sharoitlari, balki tashqi siyosiy va madaniy aloqalarning yanada intyensivlashgani bilan bog'liq edi. Bu esa, turi xalqlar madaniyatining o'zaro ta'siri va uning umumtaraqqiyotidagi tutgan o'rni masalasini keltirib chiqaradi. Xullas, paleografiya fani yordamchi tarixiy fanlarning eng muhimlaridan hisoblanadi va tarixni yanada chuqur o'rganishda katta ahamiyat kasb etadi.

Yozuvlarning kishilar jamiyati hayotida tutgan o'rni

Insoniyat tarixida yozuv juda qadim zamonlardan beri mavjuddir. Ibtidoiy jamoa davrida odamlar o'z fikrlari xohish-istaklarini, biror voqea-hodisa haqidagi xabarni turli xil narsa-predmetlar yordamida ifodalaganlar. Lekin bu hali yozuv hisoblanmas edi. Malum muddat vaqt o'tgandan keyin u yoki bu fikrni bildirgan shartli belgilar paydo bo'lgan. Bu shartli belgilardan keyin biz yozuv deb ataydigan va malum tizimga ega bo'lgan belgilar vujudga kelgan.

Yozuv - muayyan bir tilda qabul etilgan va kishilar o'rtasidagi mulqatga xizmat qiladigan yozma belgilar yoki tasvirlar tizimi. Yozuv - kishilik jamiyati madaniy taraqqiyotining tom ma'nodagi ibtidoiy, bashariyatning uzoq va murakkab tadrijiy takomili jarayonidagi omlilarning eng asosiy/laridan biri. Yozuv tildan ancha keyin paydo bo'lgan (tovush tili 400-500 ming yillar ilgari yuzaga kelgan, yozuvning paydo bo'lganiga esa 4-5 ming yillar bo'lgan). Og'zaki til (nutq)ning zamon (vaqt) va makon (masofa) nuqtai nazaridan cheklanganligi va uni bartaraf etish zaruriyati Yozuvning paydo bo'lishiga olib kelgan. Og'zaki til talaffuz vaqtidagina va ayni paytda muayyan masofadagi (tovush to'liqlari yetib borishi mumkin bo'lgan) kishi uchungina mavjuddir. Boshqa sharoitlarda tilga ehtiyot paydo bo'lishi bilan inson dahosi bu ehtiyotni qondira oluvchi vositalarni qidirib boshlagan, natijada belgilar tizimidan iborat Yozuv dunyoga kelgan. Yozuvning paydo bo'lishi va taraqqiyoti jamiyat rivoji, shuningdek, muayyan masofadagi kishilarning o'zaro aloqa qilish ehtiyoti, siyosiy, huquqiy, diniy va estetik xarakterdagi axborotlarni qayd etish, saqlash zaruriyati bilan bevosita bog'liq.

Xalqlarning davlat sifatida birlashuvi nutqiy aloqa doirasini kengaytiradi va murakkablashitiradi; ichki va tashqi savdo kengayadi; boshqa xalqlar va davlatlar bilan harbiy, siyosiy va boshqa shartnomalar tuziladi; qonunlar paydo bo'ladi va mustahkamlanadi; diniy qarashlar va makruraning boshqa turli ko'rinishlari shakllanadi; xalqlarning o'z tarixini bilishga bo'lgan ehtiyot kuchayadi. Bularning barchasini faqat og'zaki nutq vositasida amalga oshirish mumkin emas. Bu sharoitda yozuv zaruriyatga aylanadi. Yozuv og'zaki tilga nisbatan ikkilamchi, qo'shimcha aloqa vositasi bo'lsada, unga qaraganda ko'p afzalliklarga ega. Xususan, tilning asosiy vazifasi - kishilar o'rtasidagi aloqani ta'minlashdir. Tilning kommunikativ vazifasi yozuvsiz amalga oshishi mumkin emas. Tilning estetik, gnoseologik (dunyoni bilish) kabi asosiy vazifalarini ham yozuvsiz tasavvur qilish qiyin. Ayniqsa, tilning insoniyat qo'lga kiritgan tajriba, bilimlarni saqlash va avlodlarga yetkazishdan iborat vazifasi bevosita yozuv orqali bajariladi. Kishilik jamiyati yaratgan bilim va tajribalar, kashfiyotlar, so'z san'ati durdonalari va boshqa qimmatli axborotlarning barcha-barchasi avlodlardan avlodlarga yozuv orqali yetib boradi. Til jamiyat tarixi bilan qanchalik bog'liq bo'lsa, yozuv ham shunchalik bog'liqdir. Dastlabki qarashlarda yozuvning kelib chiqishini ilohiyotga bog'lash uchraydi. Bu aslida yozuvning tengsiz imkoniyatlarini tasavvurga sig'dira olmaslik, yozuv magiyasi ("Yozuv sehli qudratga ega" - degan ishonch) oqibatida